

גלגולו של סיפור 'מעשה העז' מאת ש"י עגנון בשבחי הבעש"ט

פ' המערה, או מעשה העז' הוא מן הסיפורים שכתב ש"י עגנון לאחר שיבתו מאירופה לארץ ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה. כמה וכמה חוקרים נדרשו לסיפור וכתבו על הופעתו – בהם גם דן לאור,¹ אשר עמד על כך שעגנון מסר את הסיפור תחילה לאשר ברש, והוא הוציאו לאור בקובץ של ארבעה-עשר סיפורי עגנון שנקרא 'פולין' בהוצאה לאור שיסד ושמה 'הדים'. לאור מספר שם כי עגנון השתכנע, תמורת תשלום נאה, לתת בידי המחנך יחיאל היילפרין את הסיפור באותה שנה עצמה, שנת תרפ"ה, לשם הוצאתו לאור כסיפור לילדים מנוקד בתוספת איורים של הצייר איש בצלאל זאב רבן בהוצאת הספרים לילדים ולפעוטות שיסד היילפרין באודסה והעבירה לארץ ישראל, וקרא שמה בישראל 'הגנה'. באותה השנה – תרפ"ה – עשה היילפרין מעשה חלוצי כשחבר לאנשי בצלאל בירושלים שיסדו דפוס אומנותי בשם 'גרפיקה', ובו לראשונה בארץ ישראל הדפיסו בכמה צבעים ספרים מאוירים, בהם כמה מספרי הוצאת הגנה עם איוריהם של אנשי בצלאל, כזאב רבן ומאיר גור-אריה הוותיקים ונחום גוטמן הצעיר. נוסף להם היו גם מאיירים שכבר קנו להם שם בחו"ל באיור ספרי ילדים עבריים, כמשה מוצלמכר ואהרן קרבצוב, שהחלו פועלים באודסה עבור ספריית גמליאל – בה ראו אור ספרי ילדים מנוקדים ומאויירים לפעוטות – ספרייה שיסדה שושנה פרסיץ בהוצאת אמנות שלה בשנת 1917, ובזמן המהפכה הקומוניסטית והתפשטותה העבירה אותה לברלין עם הוצאת אמנות שלה, ומשם לתל אביב.²

* נוסח מועד ומורחב של הרצאה בכנס לכבוד יובל לפרס נובל לספרות לש"י עגנון, אוניברסיטת בר-אילן, 6.12.2016.

1 ראו ד' לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, תל אביב תשנ"ח, עמ' 186-188.
2 על הוצאת הגנה ופועלו של היילפרין ראו א' אופק, ספרות הילדים העברית 1900-1948, ב, תל אביב תשמ"ח, עמ' 337-342. עוד בהרחבה על היילפרין וספרי הגנה ראו א' גורדון, איורים

מן המאמרים שפורסמו הנוגעים להקשר הרחב של 'מעשה העז' חשוב להזכיר את המאמר שפרסמה לאחרונה דינה שטיין, האוגד בתוכו סיפורי עיזים וגלגוליהם במקורות ישראל, ישנים גם חדשים, ובתוך כך הביאה רישום רחב של מה שנכתב בנושא לפני פרסום מאמרה.³ מאמרי הקצר הוא השלמה ותוספת למאמרה החשוב של שטיין.

סיפורו של עגנון שייך לסוגה של סיפורי מסע, שבספרות האירופית יש להם פריחה שנודעה לדורות רבים של קוראים מן המאה השש-עשרה ואילך. אלה סיפורים שבתולדות הספרות נקראים 'סיפורים פיקארסקיים', ובהם סיפורי עם שהתרחבו לנובלות ולרומנים רחבים.⁴

בדבריי אני רוצה להביא גלגול של אחד המוטיבים בסיפור, והוא מסע פלאי לארץ ישראל דרך מערה ומחילות בה.⁵ בסיפור 'פי המערה, או מעשה העז' מופיע מוטיב המסע לארץ ישראל דרך מערה ומחילותיה. שם מסופר על זקן שהעיק עליו ליבו ויעצו לו רופאיו לשתות חלב עיזים. קנה הזקן עז, וזאת ברחו, וכשחזרה היו עטיניה שופעים חלב מתוק כדבש. תהה הזקן ואמר לבנו שהוא מתאוה לדעת מהיכן הביאה לו העז חלב זה שמתוק לחיכו ומרפא עצמותיו. אמר הבן לאביו שיקשור חוט לעז וילך בעקבותיו אחריה. כך נמשך הוא אחרי העז לתוך מערה והלך בתוכה משך 'שעה או שעתיים, או יום או יומיים', והגיע עם העז לסופה. יצא ממנה למקום הנראה כגן עדן עלי אדמות והתברר שהם יצאו בארץ ישראל סמוך לעיר צפת.⁶

עבריים: הספר העברי המאוויר לילדים, התקופה הבינלאומית 1900-1925, תל אביב 2005, עמ' 143-154. שם יש חומר רב על התפתחות האיור ומיחות המאיירים בחו"ל ובארץ. וראו במיוחד על חבורת המאיירים מרוסיה, ששניים מתוכה הוזכרו לעיל, שם, עמ' 89-116. עוד ראו על רבן, גור-אריה וגוטמן שם, עמ' 155-162.

3 ד' שטיין, 'בחיפוש אחר עיזים תועות: דגמי גלות וגאולה', מדעי היהדות, 51 (תשע"ו), עמ' 129-93.

4 על כך בהרחבה ראו במאמרי 'הגדרת ספרות השבחים השבתאית', החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה - משיחיות, שבתאות ופראנקיזם, ב, בעריכת ר' אליאור, ירושלים תשס"א, עמ' 355-356, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

5 על מקור המסע במחילות בספרות חז"ל בהרחבה ראו שטיין (לעיל, הערה 3) עמ' 97-98.

6 כידוע לכל לומדי ספר הזוהר, בחלק השני בפרשת שמות ז ע"ב - ט ע"א יש תיאור אסכטולוגי של הופעת המשיח בגליל לעתיד לבוא, אליו יבוא מהיכל קן ציפור - היכלו שבגן העדן. מכאן הבחירה באזור צפת. מכיוון שמעולם לא ראה אור החלק השלישי של 'משנת הזוהר', שהכינו יחד פישל לחובר וישעיה תש"פ, נעלם התיאור מעיני רוב הציבור המשכיל. יצוין כי לחובר פרסם רק תרגום של הקטע המתאר את יציאת המשיח מהיכל קן ציפור בקובץ בסער, בעריכת 'פיכמן, תל אביב תש"ג. הקובץ יועד לחלוקה לחיילי הבריגדה מן היישוב בארץ ששירתו במלחמת העולם השנייה בצבא הבריטי. לתיאור הקובץ ומה שפרסם לחובר ראו במאמרי 'נשק

אעצו
זה מבלי
ועד ימינו
של עגנו
או שעת
ספר
אותם כו
הספרות
אחד
אנשי שו
וסגולות
מקיטוב,
ברודי.⁹
וכיו"ב י
האמיתי
לכן נאמו
'זמשוגע

רוחני
(סיון)
7 על כ
לשות
ערך
החסי
פרקי
אשכ
8 ראו
9 ביבל
מקיני
(951)
בספו
10 תהי
11 הושז
'הינו
ראו
שבפ
הברי
גמר,

גלגולו של סיפור 'מעשה העז' מאת ש"י עגנון בשבחי הבעש"ט

אעצור כאן את המשך סיפור המעשה בעז כדי להוסיף שתיאור מסע מופלא זה מבליע בתוכו, כמובן, מוטיב ותיק וידוע בספרותנו מימי ספרות חז"ל ואילך ועד ימינו, הוא המוטיב של 'קפיצת הדרך',⁷ מוטיב שאינו נזכר במפורש בסיפורו של עגנון, אבל הקורא קולטו ממילא, שהרי לא היה אפשר במהלך של 'שעה או שעתיים, או יום או יומיים' להגיע מחו"ל לארץ ישראל.

ספר 'שבחי הבעש"ט' זכה שייכתבו על אודותיו חיבורים רבים – לא אמנה אותם כרוכל ולא אעריך כאן משקל כל אחד ואחד מהם בתולדות חקר הסוגה הספרותית ספרות שבחים בכלל ובחקר החסידות בפרט.⁸

אחד הדברים שלא הוסבה אליהם תשומת לב הוא קשריו של הבעש"ט עם אנשי שוליים בחברה היהודית, ואנשי השוליים האלה מתגלים כבעלי יכולות וסגולות שאין למי שמעמדם נכבד בקהילה, למשל גיסו של הבעש"ט ר' גרשון מקיטוב, שהיה תלמיד חכם נודע בזמנו ואחד מיושבי הקלויז המפורסם בעיר ברודי.⁹ כמובן יש ויש שורשים לתפיסה שלתינוקות, למשוגעים, לליסטים וכיו"ב יש שחרור מן העכבות והחסמים המונעים שאר בני אדם מלהבחין בטיבה האמיתי של המציאות הסובבת אותם, ובראש ובראשונה המציאות האנושית. לכן נאמנים עלינו דברי הפסוקים המקראיים: 'מפי עוללים ויונקים יסדת עוז',¹⁰ 'ומשוגע איש הרוח'.¹¹

רוחני ספרותי: "בסער": מאסף לחיל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, עת-מול, 205 (סיון תשס"ט, יוני 2009), עמ' 22-25.

7 על מוטיב קפיצת הדרך ראו ג'מ ברונזניק, 'למקורו ולהוראתו של המונח "קפיצת הדרך"', לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 15-20; ג' נגאל, הסיפורת החסידית, ירושלים 1981, על פי המפתח, ערך 'קפיצת הדרך', עמ' 317. שם הביא מקורות קדומים ובעיקר הופעתו בספרות השבחים החסידיים. על המקורות הקדומים שהביא יש להוסיף את מה שהבאתי בספרי: הספר העברי פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ז, עמ' 251 הערה 20; וכן מה שהביא נ' בריל ממסורת חסידי אשכנז בתוך *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur*, 9 (1889), p. 25.

8 ראו הספר העברי (לעיל, הערה 7), עמ' 245-247, שם יש ביבליוגרפיה מקיפה ורחבה.

9 ביבליוגרפיה על מוסד הקלויז בכלל ובברודי בפרט ראו שם, עמ' 232 הערה 42. על ר' גרשון מקיטוב ראו א"י השל, ר' גרשון קוטובר: פרשת חייו ועלייתו לארץ ישראל, *HUCA*, 232 (1950-1951), החלק העברי, עמ' יז-עא. עוד דיון באיגרותיו של האיש מארץ ישראל ראו בספרי הספר העברי (לעיל, הערה 7), עמ' 257-259.

10 תהילים ח 3.

11 הושע ט 7. ספר הזוהר רצוף בסיפורים על גיבורים פלאיים כאלה שהתגלו למיסטיקנים, כמו 'הינוקא'. ראו פ' לחובר ו' תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשל"א, עמ' 23. וכמו ה'טייעא'. ראו ש' פושינסקי, 'לחקר שפת הזוהר: טייעא', יבנה, ב (ת"ש), עמ' קמ-קמז. וכן הפונדקאי שבפונדקו חונים המיסטיקנים. ראו זוהר, א, פרשת לך לך, צב ע"ב – צו ע"ב; וכן ע' שאשא, הברית הסוד והצדיק: עיון בסיפור כפר טרשא ונוסתאותיו (זוהר, א, צב ע"ב – צו ע"ב), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג.

חשוב
עיונים
זב של
נוספת

יתיש
ואילך.
סיפורי

מסע
מעשה
זסופר
קן עז,
ואמר
מרפא
נמשך
ום או
זדמות

: 2005,
ץ. וראו
11. עוד

ז', עמ'

זתנועה
ירושלים

98.

טולוגי
ן. מכאן
שהכינו
לחובר
עריכת
ושירתו
יי' נשק

בספר 'שבחי הבעש"ט' ישנם כמה וכמה סיפורים על חיי הבעש"ט קודם התגלותו ברבים. שם מתוארים שלבים של התגלות חלקית שלו לאנשים מסוימים קודם התגלותו לציבור כולו. הוא היה נער פרא שאינו מסוגל ללמוד ולכן מונה להוליך תינוקות לחדר. בתוך כך הוא הצילם ממכשף שהופיע כאדם-זאב והרגו.¹² אז עלה מעמדו והוא מונה לשומר בית המדרש, ולא נודעה ליושבי בית המדרש למדנותו, כשם שקרה להלל הזקן, שמונה לשומר בית המדרש כשעלה מבבל לארץ ישראל.¹³

אבל על פי ההמשך המסופר ב'שבחי הבעש"ט', בעת שהיה משרת בבית המדרש חיפשו בנו של צדיק ותלמיד חכם בשם ר' אדם, שציווה אותו אביו להעביר כתבים שלו ליהודי בשם ר' ישראל בעיר אקופ. בעיירת מושבו התפלאו שכן רב חשוב מתעקש להתרועע עם משרת פשוט בבית המדרש, ומשום שהדבר העלה את מעמדו של הבעש"ט בעיני פרנסי המקום הם השיאו לו אישה, היא אשתו הראשונה, ולאחר זמן מה היא נפטרה.¹⁴ לאחר מותה קיבל הבעש"ט משרת מלמד בקהילה הסמוכה לברודי, ושם הוא שינה טעמו, ונודע שמו כלמדן מופלג

12 ראו א' רובינשטיין, שבחי הבעש"ט: מהדורה מוערת ומבוארת, ירושלים תש"ן, סיפור 'אחרי פטירת האב, הבעש"ט והוואקילאק', עמ' 39-41. הסיפור שם מאמץ מוטיבים קודמים, על הנער שכביכול אינו מסוגל ללימודים ולכן מינוהו למוליך תינוקות לחדר ומאוחר יותר הוא יתגלה כגדול ישראל. נער הפרא מתואר כבר בסיפורי הילדות והנערות של ר' יהודה חסיד, מחסידי אשכנז, בנו של ר' שמואל חסיד. ראו, *Ma'aseh Book*, trans. M. Gaster, Philadelphia 1981, pp. 336-338 no. 166. ראו נוסח בעברית שהביא נ' בריל בתוך *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur*, 9 (1889), pp. 32-33. את נוסח השבחים העברי שחשף בריל הוציא לאור עלי יסיף על פי כתב יד ירושלים. ראו ע' יסיף, מאה סיפורים חסר אחד: אגדות כתב יד ירושלים בפולקלור היהודי של ימי הביניים, תל אביב תשע"ד, עמ' 201 סיפור לה, עמ' 274 בהערות יסיף לסיפור. על סיפורי הופעת האדם-זאב ראו ד' נוי, 'אגדת הבעש"ט כהרי הקרפטים', מחניים, מו (תש"ך), עמ' 68 הערה 3. לעומתו טעה י' דן, הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה, עמ' 77, כשקבע שמדובר ב'קטב מרירי', הידוע מדברי חכמים ואין לו קשר לכאן. ההופעה הראשונה הידועה לי בספרות היהודית של אדם-זאב היא ב'מעשה בוך', שהודפס לראשונה בבזל שס"ב. ראו במהדורת גסטר (לעיל בהערה זו), עמ' 576-595, מס' 228. עוד על הופעת סיפורי איש הזאב במסורת חסידי אשכנז ראו ד' רוטמן, דרקונים, שדים ומחוזות קסומים: על המופלא בסיפור העברי בימי הביניים, באר שבע תשע"ז, במיוחד עמ' 172-176, 187, 498. על תופעת האדם-זאב בספרות האירופית ראו C.F. Otten (ed.), *Lycantrophy*, New York 1989. *Reader - Werewolves in Western Culture*, במקראה זו חסר החיבור החשוב ביותר של המלומד הנוצרי יוהן וייר *De Praestigiis Daemonum* (Weyer), תרגום טוב שלו לאנגלית ראו בתוך *Medieval & Renaissance Studies*, 73, Binghamton, NY, 1991.

13 על מינויו של הלל הזקן לשומר בית המדרש ראו בבלי, יומא לה ע"ב.

14 ראו שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 12), עמ' 41-46. שם מובאת בפירוט רב אגדת ר' אדם בעל שם טוב ומעשי בנו, ובכלל זה מפגשו עם הבעש"ט, שצווה להעביר אליו את כתבי אביו. עוד

היודע להלוך כנגד רוח הבאים להתדיין אצלו וליישב סכסוכיהם. בעבור זה הוא היה לבורר ופוסק בדין תורה בין אנשי הקהילה. לאביו של גיסו לעתיד ר' גרשון מקיטוב, הוא ר' אברהם מקיטוב, היה סכסוך עם מישוהו מאנשי הקהילה שנמצא בה הבעש"ט, ובבואו לשם כדי להציע לאיש להתדיין בעיר הגדולה ברודי שמע על נפלאות פסיקותיו של הבעש"ט והתרצה להביא טענותיו בפניו. שם התגלה לו ברוח הקודש כי בתו הגרושה יעודה לאותו המלמד. במפגשם התקשרו נפשותיהם זו בזו ור' אברהם הציע לבעש"ט להשיא לו את בתו ומיד לכתוב 'תנאים' – דהיינו הסכם נישואין. ר' ישראל בעש"ט התעקש שייכתב בתנאים סתם ר' ישראל, בלי כל תואר, כי לא רצה, כדבריו, למכור בתנאים את למדנותו. ר' אברהם בדרכו חזרה לביתו חלה ונפטר לבית עולמו. בכליו גילו את התנאים הללו, ולא ידעו במי מדובר. כשגמר הבעש"ט את הוראתו על פי חלוקת הזמנים המקובלת להוראה ביקש לעזוב את העיירה, ולא נעתר לבקשות להישאר בה. הוא התלבש כאחד הריקים ובא לר' גרשון לעיר ברודי. ר' גרשון נחרד מן הדמות הבויה בעיניו – מן האדם שיש בידו עותק של התנאים שסיכם עם ר' אברהם מקיטוב, ואילו אחותו התעקשה כי אם אביהם חתם על תנאים לנישואין עליהם למלא את רצונו. קודם לחופה דיבר הבעש"ט בסתר עם כלתו ואמר לה מיהו וביקשה שתחכה עד שיגיע זמן התגלותו, ואפילו יארך הזמן והם יחיו ב'דחקות גדול', והיא הסכימה.¹⁵

כל המסופר עד כאן הוא הקדמה להמשך, שלפיו ר' גרשון התבייש בגיסו ואילו אחותו סירבה להתגרש ממנו, ולכן קנה להם ר' גרשון סוס ועגלה ושילחם מברודי. הם חיו בהרים – שם היה הבעש"ט מתבודד, ופעמיים בשבוע באה אשתו עם הסוס והעגלה והוא חפר טיט, העמיסו על העגלה, והיא הובילה את הטיט למכירה בעיר, ומזה התפרנסו, בעוד הוא חי כל השבוע בהרים בדוחק גדול בתעניות הפסקה – אלה תעניות של ימי שני וחמישי מדי שבוע בשבוע.¹⁶ מכאן ואילך באים סיפורי פגישותיו עם הגולנים:¹⁷

והנה ההרים היו הרים גדולים עד מאד וביניהם גיא עמוקה ובלי מדרון כי אם ארץ גזרה היה שוה [אולי צ"ל: שמה]. פעם אחת נכנס לעומק ההתבוננות והיה הולך על ההרים ומצד אחד על הר

ראו דיון מפורט שלי באגדת ר' אדם בתוך הספר העברי (לעיל, הערה 7), עמ' 229-233, ושם הפניות למחקריהם של שלום, שמרוק ואטקס.

15 ראו שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 12), 'נישואיו השניים של הבעש"ט', עמ' 46-51.

16 ראו שם, 'מתבודד בין ההרים', עמ' 51.

17 שם, 'מעשה בגולנים' ובדרך הקצרה לארץ-ישראל, עמ' 51-52.

קודם
אנשים
ללמוד
כאדם-
ליושבי
ומדרש

בבית
ו אביו
זפלאו
שהדבר
ה, היא
משרת
מופלג

ר' אחרי
ול הנער
יתגלה
מחסידי
Ma'asi
Jahrbi
ף בריל
אגדות
לה, עמ'
ט בהרי
ישראלים
לכאן.
והודפס
2. עוד
מחוזות
176-1
C.F. C
החיבור
ום טוב
'Witel

ים בעל
יו. עוד

השני היו עומדים לסטים השוללים וכשראו אותו מרחוק שהוא הולך לסוף ההר בעומק המחשבה,¹⁸ אמרו בוודאי יפול לגיא ויהיה לו ריסוק איברים חס וחלילה וכשבא סמוך לגיא נתקרב ההר השני לפניו ונעשה מישור והלך למרחוק ונתחלקו שני ההרים כמקדם ובחזירתו כשבא סמוך לגיא נתקרב ההר האחד לחברו ונעשה מישור וכן היה כמה פעמים בהליכתו ובחזירתו, וראו כי הוא איש אלקי באשר ה' אתו. וישלימו עמו ויבואו לפניו ויספרו לו כל המאורע, ויאמרו הנה בעינינו ראינו כי איש אלקים אתה, לכן בקשתינו שתתפלל עבורנו שיצליח ה' דרכנו אשר אנחנו הולכים תמיד למסור את נפשותינו. ויאמר להם הבעש"ט אם תשבעו לי שלא תפגעו ביהודי ולא תגזלו אותו אזי אעשה כדבריכם. וישבעו לו על הדבר הזה: ויהי מאז והלאה אם היה להם איזה ריב, או טענה ביניהם ויבואו לפניו והוא עשה פשרה ביניהם. פעם אחת באו שני גזלנים לדון בפניו ולא הוטב הפסק בעיני אחד מהם, ויאמר בלבו הנה כאשר הבעש"ט ער אי אפשר לו לעשות רע, אבל כשהוא ישן אמלא את רצוני להרוג אותו וכן עשה כשישן הבעש"ט בא הגזלן אליו והרים את הקרדום לחתוך את ראשו ומיד חטפו אותו ואינו יודע מי והכו אותו מכות אכזריות חבורות ופצעים, כמעט שגותר בלי [נדפס בטעות: בו] נשמת חיים וגם כח הדיבור אין בו. ויקץ הבעש"ט וירא את המוכה לפניו מלוכלך בדם וחבורות ופצעים וישאלהו מי אתה ומי עשה לך הדבר הזה? ולא היה בו כח להשיב לו דבר וילך הבעש"ט לדרכו ולמחרתו כששב מעט לאיתנו אז סיפר לו הגזלן כל המאורע.

עינינו הרואות כי הגזלנים רואים מחזה פלאי לנגד עיניהם ומשתכנעים בקדושת הבעש"ט. בהקשר הזה חוזרת גם בחירתו לבורר ופוסק, הפעם לעבריינים, אבל בניגוד לאנשי העיירה, שפסיקותיו בבירורים ביניהם תמיד הוטבו בעיניהם, בעיני גזלן אחד לא הוטבה פסיקתו ולכן הוא ניסה להורגו. מוטיב ההתערבות החיצונית המונעת מן הגזלן למלא רצונו נמצא גם בשבחי בן זמנו של הבעש"ט

18 ביטוי זה, 'עומק המחשבה', חוזר שם, 'כיצד מנע הבעש"ט עלילת דם', עמ' 297; 'מעשה באשה שחטאה וחזרה בתשובה', עמ' 300.

גלגולו של סיפור 'מעשה העז' מאת ש"י עגנון בשבחי הבעש"ט

ר' שר שלום שרעבי, שערבי הניף עליו חרבו ויבשה ידו,¹⁹ וגם בסיפור על ר' אברהם שלמה זלמן צורף איש ירושלים;²⁰ ואפשר להשוות את הסיפור על הבעש"ט כאן לסיפור על ר' אדם והשר שונא ישראל, המופיע קודם לכן ב'שבחי הבעש"ט'.²¹ האירוע הפלאי גרם לגזלנים להראות לבעש"ט דרך קצרה לארץ ישראל, כמסופר בהמשך:²²

פעם אחת באו הגזלנים אליו ואמרו לו אדוננו הנה אנחנו יודעים דרך קצרה לילך אל ארץ-ישראל, דרך מערות ומחילות. אם רצונך לך נא אתנו ואנחנו נהיה מורים לפניו הדרך אשר ילך בה. ויואל ללכת אתם והגה בהליכתם בדרך היה גיא עמוקה מלאה מים ורפש וטיט ודרך הליכם על דף אחד [קרש] המונח מעבר אל עבר והיו נשענים על יתד אחת שהיו נועצים באגם והלכו הם מתחילה וכשרצה הבעש"ט לילך עליו ראה שבכאן הוא להט החרב המתהפכת וחזר לאחוריו כי היה לו סכנה גדולה אם היה עובר במעבר זה. ויאמר הבעש"ט אל לכו בוודאי לא לחינם באתי לכאן.

על פי סיומו של סיפור ההליכה לארץ ישראל מה שעיקב את כניסת הבעש"ט אליה הוא 'להט החרב המתהפכת', היא החרב השומרת על גן העדן, כמסופר בספר בראשית,²³ מפני האדם שגורש ממנו, שמא ייכנס ויאכל מעץ החיים ויחזור לחיות לעולמי עד כשם שחי בהיותו בגן העדן טרם אוכלו מעץ הדעת וגירושו ממנו.

בתוך 'שבחי הבעש"ט' נמצא תיאור של עוד אישיות מן השוליים – היא האישה המשוגעת, שר' גרשון מביא את הבעש"ט אליה כדי 'שאולי יקבל ממנה איזה מוסר ויחזור למוטב'.²⁴ אף במקרה הזה היא יודעת מה שר' גרשון מקיטוב אינו יודע, וכשנכנסים אצלה ר' גרשון והבעש"ט היא אומרת כלפי ר' גרשון:

- 19 ראו ל"א פרנקל, ירושלימה, תרגם מגרמנית מ' שטרן, וינה תרי"ט, מדור סיפורי הגדות ירושלמים, עמ' 330-332. עוד סיפורי שבח על כוחותיו של ר' שר שלום שרעבי ראו א' בן-ציון, שר שלום שרעבי, ירושלים תר"ץ, עמ' נב-נה.
- 20 ראו מ' סלומון, שלשה דורות בישוב תקע"ב-תרע"ג, ירושלים תרצ"ט, חלק א, פרק ז, עמ' 49.
- 21 ראו שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 12), סימן ג, 'מעשה ברבי אדם', עמ' 41-43.
- 22 ראו שם, 'בדרך הקצרה לארץ ישראל', עמ' 52.
- 23 בראשית ג 24.
- 24 ראו שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 12), 'מעשה באשה משוגעת', עמ' 64-65.

ברוך הבא קדוש וטהור וכן לכל אחד ואחד כפי מעלתו והבעש"ט נכנס באחרונה וכשראתה אותו ואמרה ברוך הבא ר' ישראל, כי היה עדיין רך בשנים אמרה לו: אתה סבור שאני מפחדת ממך, לא כי אני ידעתי שהזהירו אותך מן השמים שלא לעסוק בשמות הקדושים עד שישתלמו לך ששה ושלישים שנה והוא היה נחבא אל הכלים והאנשים הנ"ל שאלו אותה מה את אומרת והיא כפלה בדבריה לפניהם עד שגער בה הבעש"ט ואמר לה: ולא תשתוק הנה אני מושיב על זה בית דין אחד ויתירו לי ואותך אגרש מן האשה הזאת. והתחילה היא להתחנן אליו אני אשתוק והחסידים שבאו עמו הפצירו אותו שיתירו לו ויגרשנו מן האשה והבעש"ט בקש מהם שלא להתירו, כי מסוכן הוא מאד והם לא הרפו ממנו, אז אמר הבעש"ט: ראה מה שגרמת על כן עצתי שתלך בטוב מן האשה ואנחנו כולנו נלמד בעבורך ושאל אותו מה שמו ואמר לא אוכל לגלות לפני רבים, ילכו מכאן האנשים ואגלה לך, כי חרפה היא לבניו שיש בעיר הזאת. וכשפנו משם האנשים גילה לו מי הוא וגם חמי ז"ל היה מכירו ולא נעשה רוח אלא בשביל שלץ מהחסידים דקהילת קודש קיטוב ואותו הרוח הפריד את עצמו מן האשה הזאת בטוב.

זהו סיפור מוזר ברצף הסיפורים שמלפני התגלות הבעש"ט, שכן על פיו לכאורה ר' גרשון נכח בגילוי כוחותיו של הבעש"ט להבחין בדיבוק שנכנס בגופה של האישה המשוגעת והיה בכוחו גם להתירו ממנה, ולמרות מה שראו עיניו עדיין לא הבחין במהותו של גיסו.

עניין אחר העולה מן הסיפור הוא שמלווים את הבעש"ט טרם התגלותו חבורת חסידים שחיו בעיר קיטוב – כלומר שחסידותם קדמה לקבלת מנהיגותו של הבעש"ט עליהם. לא איכנס כאן לעמדות החוקרים בעניין זה.²⁵ הניסיון מלמד כי בכל זמן שמו לב אנשים רגישים לכך שבקרוב אנשי השוליים יש בעלי יכולות לראיית המציאות השונות משל סובביהם הנחשבים לבעלי מעמד בחברה. אלה רואים את המציאות בלא המסננים שהשתמשו בהם

25 ראו J. Weiss, 'A Circle of Pneumatics in Pre-Hasidism', *JJS*, 8 (1957), pp. 199-213 עוד ראו מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, מהדורה שנייה ומורחבת, ירושלים תשנ"ח, עמ' 21-32, שם דן פייקאז' בהרחבה בחוגו של הבעש"ט. מאז הופיעו הפרסומים הללו ראו אור ספריהם של מ' רוסמן וע' אטקס על הבעש"ט וסדרת מאמרים גדולה של מ' אידל, אבל אי-אפשר להאריך כאן בדיון בהם.

כדי ל
בהם
מעשי
מ
משום
הזמין
משא
למוכו
אם ג
והוא
למרא
למאה
שנחת
במלח
מתרגי
מיושב
טיסה
שאלח
צה"ל

מעניין
קטנים
– ומס
כי יש
רואים
על פי
הכ
גם ש
של ה
ר' זאב

26 ע
ח
ל
ל
ה

גלגולו של סיפור 'מעשה העז' מאת ש"י עגנון בשבחי הבעש"ט

כדי להשאיר רק את מה שמקובל להשאיר ובלא המסכים שהורגלו להשתמש בהם כדי ליצור חציצה בין מה שראוי לראות ובין מה שאין ראוי לראות – מעשים שנעשו מדעת ומבלי דעת בני מקומם וזמנם.

מעשה שהיה בי שלפני כמה עשרות שנים חשקתי בקניית מכונית וולבו משומשת ומצאתי מודעה על מכונית כזאת למכירה. התקשרתי לבעליה והוא הזמין אותי לראותה במקום מגוריו בשכונת רמת אשכול שבירושלים. לאחר משא ומתן קצר, שבו לא הצלחתי להביאו למחיר שביכולתי לשלם, אמרתי למוכר המכונית לפני לכתתי מביתו כי שמתי לב שהוא צולע ושאלתי אותו אם גם הוא, כמוני, נכה צה"ל. האיש השיב בחיוב ושאלתיו כיצד נפגעה רגלו, והוא השיב לי שהוא היה הטייס הראשון בחיל האוויר שהתנגש בעמוד חשמל. למראה ארשת התימהון שהתפשטה על פניי הוא הסביר לי שבשנות החמישים למאה העשרים, קודם קבלת מטוסי הסילון הראשונים בעסקת הנשק הגדולה שנחתמה עם הצרפתים, השתמשו בחיל האוויר הישראלי במטוסי קרב שיוצרו במלחמת העולם השנייה עם מנועי בוכנה, כמו מטוסי הספיטפייר הבריטי. אחד מתרגילי הטיסה היה לטוס במהירות נמוכה מתחת לחוטי חשמל באזור לא מיושב, כדי שלא ייגרם חלילה אסון לתושבים. באחד מן הימים כשהוא תרגל טיסה כזאת הוא לא ראה בזמן את עמוד החשמל, התנגש בו ונקטעה רגלו. שאלתי אותו במה הוא עוסק היום, והוא אמר לי שלמד פסיכיאטרייה על חשבון צה"ל והיום הוא פסיכיאטר. המשכתי ואמרתי לו: 'אולי תוכל לספר לי משהו מעניין שלמדת מניסיוןך בעבודה כפסיכיאטר?', והוא השיב לי: 'למדתי כי ילדים קטנים וסכיופרניים רואים את המציאות אחרת משרוב המבוגרים בחברה שלנו – ומסקנתי שיש להם ראייה נקייה ונכונה יותר של המציאות בהרבה מן המקרים, כי יש להם מסננים אחרים משלנו לסינון הפרטים שהם רואים, ובדרך כלל הם רואים את המציאות ללא המסכים שחוסמים את ראייתנו – מסכים שנוצרו על פי חינוכנו ומה שהוטבע בנו כראוי, או לא ראוי, אפשרי ובלתי אפשרי'.

הסיפורים על ניסיונות העלייה לארץ ישראל של הבעש"ט וחסידיו, כמו גם של נכדו ר' נחמן מברסלב, הם סיפורי מסעות בים, רצופים בכישלונות הן של הבעש"ט הן של נכדו ר' נחמן והן של אחד מחסידי הגדולים של הבעש"ט ר' זאב קיציס.²⁶ ואולם, היו גם היו עליות חסידיים לארץ – החל בשנת תק"ז-

26 על מסעו של הבעש"ט לארץ ישראל כתבו כמה וכמה חוקרים. סיכום עדכני של המחקר וביאור חדש של המקורות נמצא בתוך צ' מרק, 'מדוע שב הבעש"ט ממסעו לארץ-ישראל מבלי שהגיע ליעדו', הבעל שם טוב: האיש שבא מן היער, בעריכת ר' הורן, תל אביב (בהכנה) 2017. אני מודה לצבי מרק שנתן לי לקרוא את כתב היד של חיבורו. על עליית ר' זאב קיציס המתוארת בספרות השבחים החסידית ראו הספר העברי (לעיל, הערה 7), עמ' 296-302.

כאורה
ה של
עדיין

גלותו
זיגותו

אנשי
שבים
בהם

J. We
הדורה
עש"ט.
וסדרת

1747, המשך בעלייה של שנת תקכ"ד-1764, היא עלייתם של ר' מנחם מנדל מפרמישלאן ור' נחמן מהורודנקה – עלייה שאחריה באו עליית ר' מנחם מנדל מוויטבסק וחסידיו בשנת תקל"ז-1777 ועוד.²⁷

המפגש של הבעש"ט עם הגולנים וגילוי המעבר התת-קרקעי לארץ ישראל קודם התגלותו בציבור, המתוארים בפרוטרוט ב'שבחי הבעש"ט', הם שימוש במוטיב פולקלורי לצורך יצירת דמותו האגדית. לא מצאתי בתיאור מסע הבעש"ט לארץ ישראל שב'שבחי הבעש"ט' שימוש נוסף בו, וכך לא מצאתי בתיאורי עליות חסידים אחרות לארץ ישראל.

האם על כן עלינו להניח שסיפור בפתח ספר 'שבחי הבעש"ט' על ניסיון עלייה פלאי של הבעש"ט לארץ ישראל בא ללמדנו כי כבר מראשית דרכו ועוד טרם התגלותו לא היה יכול לשנות את מה שיועד לו – שלא יגיע לארץ ישראל – למרות כל סגולות רוחו וקשריו בעליונים, כי תפקידו בחיים היה לבנות עדת חסידים בחו"ל?

או שמא עלינו להסתפק בידיעה שמטבעה של יצירת שבחי גיבורים לאמץ אליה מוטיבים ואגדות המקנים לגיבור תכונות עילאיות המתבטאות בביוגרפיה המיוחדת, כביכול שלו – ביוגרפיה שחקר תולדות המוטיבים בפולקלור היהודי והבין לאומי לימדנו כי יש בעיצוב חיי הגיבורים ובתיאורם בספרות השבחים הרבה מן השווה בתרבויות ועמים שונים?²⁸ לכן ייתכן שעלינו להיזהר מלתלות בעיצוב הסיפור על אפשרות העלייה לארץ ישראל שבראשית ספר 'שבחי הבעש"ט' כוונת מכוון של העורך של השבחים הללו, שבאה ללמדנו שראשית דרכו של הבעש"ט מעידה על תכלית בואו לעולם ותפקידו בו – להנהיג עדת חסידים בחו"ל.

27 אומנם יש בידינו ספר קטן מאת י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים תש"ז; ועבודת דוקטור שעובדה לספר מאת ח' כ"ץ-שטימן, ראשיתן של עליות חסידים תק"ז-תקע"ט – 1747-1819, ירושלים תשמ"ו, אבל עדיין חסרים אנו מחקר יסודי של העליות של החסידים לארץ ישראל ממחצית המאה השמונה-עשרה ואילך.

28 ראו הפניות למחקרים של אוטו ראנק, ג'וזף קמפבל ואלן דאנדס בספרי סופר וסיפור בראשית החסידות: מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תל אביב תשנ"ב, עמ' 120 הערה 90.

מנחה לחנה

ספר היובל לכבוד חנה כשר

העורכים

אבי אלקיים, אריאל מלאכי

הוצאת אדרא, תל אביב

2018